

Gönüllü Geri Dönüş: Uluslararası Deneyimler ve Türkiye

Selda Geyik Yıldırım*

Öz

Kitlesel göçler sonrası gündeme taşınan ve çözüm aranan tartışmalı konulardan biri de gönüllü geri dönüşlerdir. Bu tür göçlerin uluslararası deneyimlerine duyulan gereksinim Türkiye ve benzer sığınma ülkeleri için giderek artmaktadır. Bu çalışma gönüllü geri dönüş örneklerini ve geri dönüş sonrası yaşanan ekonomik, sosyal, kültürel ve politik neticeleri inceleyerek Türkiye’de bulunan Suriyeli sığınmacıların gönüllü geri dönüşlerine ilişkin çeşitli analizler yapmaktadır. Gönüllü, güvenli ve sürdürülebilir geri dönüşlerin hangi tür sosyolojik ve politik zeminde şekillendiği, öngörülen düzeyde gerçekleşip gerçekleşmediği, uluslararası dinamikleri, sığınma ülkesinin ve kaynak ülke pratiklerinin nasıl karşılık bulduğu bu çalışmanın yanıt bulmaya çalıştığı temel sorulardır. Çalışmanın temel amacı ise gönüllü geri dönüşler konusunda uluslararası deneyimleri tespit etmek ve Türkiye’de bulunan Suriyeli sığınmacıların geri dönüş göçlerine yönelik planlama ve pratiklere katkı sunmaktır. Kaynak ülkelerin politik ve ekonomik özellikleri, hedef ülkelerin göç politikaları, uluslararası çabaların istikrarı, diplomatik ilişkiler, sığınma ülkesinin sosyolojik zemini, göç eden bireylerin sosyo-demografik özellikleri ve göç sonrası yaşanan deneyimler geri dönüşler üzerinde etkili olan temel bileşenler olarak gönüllü geri dönüş sürecini şekillendirmektedir.

Anahtar Kelimeler: Gönüllü Geri Dönüş, Suriyeli Sığınmacılar, Türkiye, Suriye.

Voluntary Repatriation: International Experiences and Turkey

Abstract

After mass migrations, voluntary repatriation has come to the fore as a subject of debate and an issue that needs to be addressed. There’s a growing need for Turkey and similar asylum countries to learn from international experiences of such migrations. This study analyzes the voluntary repatriation of Syrian asylum seekers in Turkey by examining the examples of voluntary repatriation and the economic, social, cultural and political consequences after return. This study attempts to answer the questions such as what kind of sociological and political grounds form voluntary, safe and sustainable returns; whether the returns are realized at the predicted level; and how international dynamics, asylum and source country practices reflect in the process. The main purpose of the study is to explore international experiences on voluntary repatriation and contribute to the planning and practices of Syrians in Turkey for return migration. Political and economic characteristics of source countries, migration policies of destination countries, stability of international efforts, diplomatic relations, sociological grounds of the country of asylum, socio-demographic characteristics of migrants and the experiences after migration are the main components that are effective on the returns.

Keywords: Voluntary Repatriation, Syrian Asylum Seekers, Turkey, Syria.

*Dr. Öğr. Üyesi | Kafkas Üniversitesi | seldagykyldrm@gmail.com
ORCID: 0000-0002-4277-6048 | DOI: 10.36484/liberal.1276412
Liberal Düşünce Dergisi, Yıl: 28, Sayı: 110, Bahar 2023, ss.181-205.
Gönderim Tarihi: 3 Nisan 2023 | Kabul Tarihi: 15 Haziran 2023

Giriş

Mültecilere yönelik uluslararası düzeyde kabul görmüş üç temel uygulamadan biri olan gönüllü geri dönüşler hâlihazırdaki sığınma ülkeleri ve gelecekteki potansiyel hedef ülkeler tarafından en yüksek düzeyde talep edilen kalıcı çözüm yollarından biri olarak görülmektedir. Geri dönüşlerin gönüllülük esasında eyleme dönüşmesi ve güvenlik koşullarının elverişliliğinin öncelendiği bu tür geri dönüş göçlerinin kalıcılığını artıran bir diğer etmen ise sürdürülebilirliktir.

Gönüllü geri dönüşler ilk olarak İkinci Dünya Savaşı sonrasında gündeme gelmiştir (Crisp ve Long, 2016:143). Mülteci kaynağı dönemin komünist ülkeleriydi; mülteci sorununun merkezi ise Avrupa'ydı.¹ 1960'lardan itibaren sömürgeciliğin son bulması ile birlikte mülteci sorununun odak noktası Afrika, Asya ve diğer düşük gelirli bölgelere yöneldi (BMMYK, 1997, s.164). Bu tarihten itibaren gönüllü geri dönüş paradigmalarında bazı değişimler yaşansa da mevcut paradigmanın dönüşümü 1990'lı yıllardan itibaren başlamıştır.

1990'lardan itibaren gerçekleşen geri dönüş göçleri iki temel dinamikle şekillenmiştir: Bunlardan biri Soğuk Savaş yıllarında başlayan uzun süreli bölgesel çatışmaların sona ermesi; bir diğeri ise ev sahibi ülkelerin sığınanlara yönelik baskıları ve sığınma ülkelerindeki kötüleşen koşulların varlığıydı. 1985-1990 yılları arasında yaklaşık 1,2 milyon mülteci; 1996'nın başında ise, son beş yıllık süre içinde, dokuz milyonun üzerinde mülteci geri dönmüştür (BMMYK, 1997:143).

Afganistan, Bosna-Hersek, Eritre, Guatemala, Şili, Angola, Ruanda, Tacikistan, Vietnam, Kamboçya, Etiyopya, Mozambik, Burundi, Bangladeş, Sri Lanka, Irak, Liberya, Güney Sudan geri dönüşlerin gerçekleştiği belli başlı kaynak ülkelerdir. Angolalı mülteciler 1961 ve 2002 yılları arasında yaşanan çatışmaların neticesinde ortaya çıkmıştır. Burundi, 1960'lardan itibaren yaşanan iç savaşlar neticesinde büyük mülteci akışlarına sahne olmuştur. Afganistan'da 1978'deki komünist darbe ve 1979'daki Sovyet müdahalesi sonrası ilk büyük mülteci göç dalgası başlamıştır. Bosna'da 1992 yılında başlayan savaş sonrasında 4,4 milyonluk nüfusun yarısı yerlerinden edilmiştir. 1991 yılında Somali'deki silahlı çatışmalar büyük çaplı yerinden edilmeleri tetiklemiş ve

¹ İkinci Dünya Savaşı'nın son dönemlerinde ve sonrasında, geri dönüş, bölgesel yeniden düzenleme ve nüfus nakilleri nedeniyle yalnızca Avrupa'da yaklaşık 23 milyon insan yerlerinden edilmişti. Avrupa haricinde, Orta Doğu'da, Hint yarımadasında ve Güneydoğu Asya'da, mülteci sayısı yaklaşık 20 milyona ulaşmıştı. 1950'lerin sonunda ise toplam mülteci sayısının 40 milyona çıktığı tahmin ediliyordu (Akt. Gatrell, 2020:25-26).

bu durum dünyanın en büyük mülteci kamplarından biri olan Dadaab'ı ortaya çıkarmıştı (BMMYK, 1997, Amnesty International,2017).

Castles ve Miller (2008) modern dünyadaki uluslararası göç hareketlerine ilişkin değerlendirmelerinde 1993-2003 yılları arasında hızlı bir değişim yaşandığının, Soğuk Savaş sonrasında uluslararası göçün dünyanın her yerine yayıldığına, göçün yerel ve uluslararası siyasetin ana gündem maddesi olduğunun altını çizerler. Bu hızlı değişim dönemlerinin önemli konu başlıklarından biri de gönüllü geri dönüşler olmuştur.

Gönüllü geri dönüş üzerine çalışmalar yapan araştırmacıların elde ettikleri veriler bu dönüşlerin, teoride ve pratikte, oldukça tartışmalı olduğunu gösteriyor. Gönüllü geri dönüşün "gönüllülük" ilkesinin tartışmalı olduğu, geri dönüşün kimi hallerde gönüllülük kimi hallerde ise zorunluluk içerdiği; geri dönüş sonrası geri dönenler üzerinde yapılan akademik incelemelerin azlığı, kaynak ülkenin yapısal koşullarının geri dönüş eğilimlerindeki etkin rolü, geri dönüşün kaynak ve hedef ülkeyi aşan ulusötesi çoklu etkileri ve gönüllü geri dönüşlerin küresel mülteci sorununun bir parçası olduğu araştırmacıların ortaya koyduğu ortak değerlendirmelerden bazılarıdır (Bilgili ve Siegel, 2017; Black ve Gent, 2006; Carling ve Erdal 2014; Chimni, 1999; Fransen ve Kuschminder, 2012; Harild vd.,2015; Warner, 1994).

Harild ve arkadaşlarına göre (2015:19) geri dönüş göçlerinin tekrarlanan, kademeli ve döngüsel nitelikleri söz konusudur. Mülteciler de birer "amaçlı aktörler" olarak geri dönüş kararını verirken genellikle ev sahibi ülkedeki koşullar ve beklentiler hakkındaki bilgileri kaynak ülke ile karşılaştırırlar. Bu nedenle mültecilerin rasyonel karar alma mekanizmaları da bu tür hareketliliklerde etkindir ve geri dönüşün "gönüllülüğü" kadar geri dönüşün "rasyonelliği de" söz konusu olmaktadır.

Black ve Gent'a göre (2006: 31-32) geri dönüş hakkında henüz keşfedilmemiş alanlar söz konusudur. Geri dönenlere ne olduğu, geri dönüşün sürdürülebilir olup olmadığı ve geri dönüşün sürdürülebilirliğine neyin katkıda bulunduğu gibi konular keşfedilmemiş alanlar olmaya devam ediyor. Ayrıca geri dönüş konusu yalnızca bireysel odaklı bir mesele olmanın ötesindedir. Çünkü geri dönüşlerin toplumun daha geniş katmanları ve yapısal koşulları üzerindeki etkilerine ve geri dönenlerin daha uzun vadeli deneyimlerine de bakmak gerekir.

Warner'a göre (1994:162) mültecilerin geri dönmeleri gereken ev, siyasi bir varlıkla ilişkilendirilen bölgesel bir yerden daha fazlasıdır. Bundan dolayı gönüllü geri dönüş, kaynak ülkeye dönüşten çok daha fazlasını içerir; gönüllü

geri dönüş bir ülkeye, belli bir sınıra yönelik bir hareket olsa da esasında bir topluluğa yönelik gerçekleşen bir dönüş sürecidir. Carling ve Erdal'a göre (2014:3-9) herhangi bir uluslararası göçmen için kaynak ülkeye geri dönüş olasılığı her zaman bir seçenektir. Diğer taraftan geri dönüş göçü ulusötesi toplumsal alanlara yayılmış bir olgudur. Bu nedenle geri dönüş göçleri ile ulusötesicilik arasındaki karşılıklı bağlantılar, birden fazla coğrafyada yerel ve ulusötesi alanlarda-ilişkilerde kendini gösterir. Geri dönüş göçünü heterojen bir fenomen olarak niteleyen Cassarino'a göre de göçmenler ya da mülteciler sınır ötesi ağların dinamiklerine katılabilecek sosyal aktörler olarak görülmemelidir (Cassarino, 2004: 266).

Geri dönüş göçlerinin aktörleri ekonomik göçmenlerden düzensiz göçmenlere, mültecilerden sığınmacılara kadar oldukça geniş bir çerçevede kullanım alanı bulmaktadır. Ancak bu tür bir göç eylemi göçün eyleyicisi olanların konumlanışlarına göre farklı bağlamlarda ele alınmakta ve inceleme nesnesi olan göçün ve aktörlerin niteliklerine göre kavramsal, kuramsal ve uygulamalı karşılıkları değişkenlik göstermektedir. Geri dönüş göçleri bir boyutuyla göçün aktörlerini yeni deneyimlerle karşı karşıya bırakmaktadır. Anavatana dönüş süreci göçün bütün tarafları için en arzu edilen çözüm olarak sunulsa da bu dönüş süreci özellikle uzun süreli mülteciliği deneyimlemiş olanlarda sosyal uyumdan sosyal bölünmelere; beklentilerden yenilenen göç kararlarına kadar pek çok olguyu tekrarlanan yüzleri ile ortaya çıkarmaktadır.

Türkiye'deki Suriyelilerin gönüllü geri dönüşünün kolay ve kısa süreli bir süreç olmadığı, geri dönüş ihtimali bulunanlarda dahi bu ihtimalin şartlı hallerle bağlandığı, Suriyeliler arasında dikkate değer bir oranda geri dönme eğiliminin hiç bulunmadığı, sosyo-demografik özelliklerin geri dönüşler üzerinde etkili olduğu, kalıcılık sürelerinin artmasına paralel olarak geri dönüş eğilimlerinin azaldığı, toplumsal kabul düzeyinin düştüğü ve yerli topluluk tarafından ekonomik "yük" olarak algılanma düzeylerinin arttığı gibi bulgular çeşitli çalışmalarda ortaya konulmuştur (Erdoğan, 2020; İçduygu ve Ayaşlı, 2019; Karademir ve Doğan, 2019; Karakoç ve Ersoy, 2019; Kaya, 2022; Şahin ve Sönmez, 2022; Geyik Yıldırım, 2020; Geyik Yıldırım ve Dinler, 2021).

Gönüllü geri dönüşler sığınanlar, sığınılan ülkeler, aday hedef ülkeler, kaynak ülkeler açısından ve uluslararası düzeyde etki alanı oldukça geniş ve karmaşık bir olgudur. Bu nedenledir ki Türkiye ve benzer sığınma ülkelerinin göç yönetimlerinin başat konularından birisi de gönüllü geri dönüşlerdir. Uluslararası deneyimler, potansiyel yerel deneyimler için ilgili konunun araştırmacılarına önemli ipuçları sağlayabilir. Ancak bu sav, başka bir ülkede ve göçmen/mülteci türünde yaşananların birebir benzerinin yaşanabileceğine

ilişkin büyük bir iddia niteliğinde değildir. Bununla birlikte küresel olgular, “benzer vakalarda” yerel farklılıklar kadar ortak deneyimlerin yaşanabileceğini de göstermiştir. Gönüllü geri dönüş örneklerini inceleyerek Türkiye’deki Suriyelilerin geri dönüşlerine ilişkin analizlerin yapıldığı bu çalışmanın temel amacı gönüllü geri dönüşler konusunda ortak deneyimlerin tespiti ile sürdürülebilir geri dönüşün kalıcı çözümüne katkı sunacak bilimsel verilerin derlemek ve bu bilgilerin Türkiye’de bulunan Suriyeli sığınmacıların geri dönüş göçlerine yönelik planlama ve pratiklere katkı sunmaktır.

Gönüllü Geri Dönüş

Gönüllü geri dönüş kavramı İkinci Dünya Savaşı’nın hemen sonrasında İtilaf devletleri, Almanların yanında savaştan Sovyet vatandaşlarını zorla Stalinist Rusya’ya geri gönderdiklerinde ortaya çıkmıştır (Crisp ve Long, 2016:143). İnsanların zorunlu hallerle gerçekleştirdikleri hareketlilik, tarihin belli bir dönemiyle sınırlandırılmayacak kadar uzun bir geçmişe sahip yaygın bir olgu olsa da bu tür süreçlerin ortaya çıkardığı hak ihlallerine yönelik koruyucu ve önleyici yasalar yirminci yüzyıldaki iki büyük savaş sonrası uygulama alanı bulup evrensel bir nitelik kazanmıştır.

Soğuk Savaş’ın sona ermesinden bu yana ise mültecilerin dönüşü uluslararası ilginin odak noktalarından biri olmuştur (Black ve Gent, 2006:16). Çünkü Soğuk Savaş’ın sonunda ortaya çıkan mülteciliğin görünümüleri tarihi örneklerinden daha farklı nitelikler taşımaktaydı. Bu nedenle Soğuk Savaş sonrası dünyada artan mülteci akışıyla başa çıkmanın bir yolu olarak gönüllü geri dönüşün önemi artmıştır (Bakewell,1999). Bu süreçte mülteci koruma rejimi, dönemin politik tutumu ile paralellik gösteren bir seyir izlemiştir. Soğuk Savaş’ın sona ermesiyle birlikte, mültecilere yönelik bakış açısı ve onlara yüklenen değerler de değişmeye başlamıştır.

Castles ve Miller’e göre (2008) Soğuk Savaş sonrası dönemin çeşitli çelişkileri vardı: Bir taraftan kitlesel kıyımlar, kitlesel göç ettirmeler; diğer taraftan küresel insan hakları normlarının yükselişi söz konusuydu. 1990’lı yıllara gelindiğinde yurttaşlığın büyük ulusal felsefelerine rağmen göçmenler konusunda farklı tartışma alanları da ortaya çıkmaya başlamıştır (Bertossi, 2007:3). Diğer taraftan 1990 sonrasında itibaren; hem AB düzeyinde hem de üye devletler bağlamında, özellikle AB’nin Orta ve Doğu Avrupa ülkelerine doğru genişleme süreci ile de meşrulaştırılmaya çalışılan bir “göç tehdidi” söylemi görünürlük kazandı (Özer, 2015:13). Bu söylemler sığınmacıların sığınma ülkelerindeki kalıcı olma beklentilerini de etkilemiş ve geri dönüşler

sığınmacılar için en fazla istenilen ve dillendirilen çözüm yolu olarak hedef ülke beklentilerine eklenmiştir.

Haddad (2008) mülteci alanının son derece politikleşmiş ve uluslararasılaşmış bir alan olduğuna vurgu yaparak, mültecilerin kitlesel hareketlerinin tüm uluslararası sistemi etkileyen çeşitli siyasi ve sosyal değişimlerin bir sonucu olduğunu belirtiyor. Modern bir “sorun” olarak ortaya çıktığından beri, mülteci sorununun herhangi bir hükümetin etkin bir şekilde tek başına üstesinden gelebilmesinin mümkün olmadığını altını çiziyor (Haddad, 2008:2). Bu nedenle gönüllü geri dönüşler de bu sürecin ürünleri olarak bu kapsamda ele alınmalı ve yalnızca sığınma ülkelerinin mücadele ettiği bir alan haline dönüştürülmemelidir.

Gönüllü geri dönüşler sığınılan ülkelere göçün kaynak ülkesine yönelik gerçekleştirilen göçlerdir. Ancak bu tür göçler her zaman ve her koşulda gönüllü olarak gerçekleşmeyebilir. Bu göçler bireysel ya da kitlesel şekillerde ya da aile göçü şeklinde; yardımlı ya da yardımsız; planlı ya da kendiliğinden; gönüllü ya da gönülsüz olarak da gerçekleşebilmektedir. Ayrıca gönüllü geri dönüşler göç literatüründe yer alan hareketliliklerin birçoğundan çok daha fazla aktörü, ulusu, toplulukları, sistemleri, yönetmelikleri içinde barındıran ve çözüm yolu açısından çok da kolay gerçekleşmeyen bir süreçtir. Çünkü göçün döngüsellığı en çok da bu alanda kendisini görünür kılmaktadır.

Gönüllü geri dönüş, uluslararası toplum kadar mültecilerin kendileri tarafından da genellikle en arzu edilen uzun vadeli çözüm olarak görülmektedir. “Gönüllülük” mültecilerin geri dönüşüyle ilgili olarak uluslararası korumanın temel taşıdır. Gönüllü geri dönüşün altında yatan temel ilke ise kişinin kendi ülkesine dönüş hakkıdır. Bu hakkın bir sonucu olarak devletler, vatantaşlarını kabul etmekle yükümlüdür (UNHCR, 1996). Ayrıca geri dönüş aktörlerinin bu süreci temel insan haklarına uygun evrensel normlarla sürdürmesi amaçlanmaktadır.

Mülteciler için öncelikli-kalıcı çözüm olarak görülen gönüllü geri dönüş, güçlü sınır yönetiminin, adil iltica süreçlerinin, etkili göç yönetiminin önemli bir bileşeni ve birçok ülkenin göç politikasının kritik bir unsurudur (Buz ve Korç, 2021:197). Ayrıca ülkesini terk etmek zorunda kalan kişinin, terkine sebep olan koşulların ortadan kalkması ve eve dönmesi geri dönüşün akla ilk gelen ve devletlerce de en çok istenen çözüm yoludur (Kaya, 2019:516).

Gönüllü geri dönüşün gerçekleşmiş olması kalıcı çözümün önemli bir basamağıdır ancak sürecin başarıya ulaşmasının son adımı değildir. Çünkü geri dönenlerin yerel toplumla yeniden bütünleşmelerinin olmadığı bir ortam

kalıcı bir çözüm olarak görülmemektedir. Gönüllü geri dönüşün kalıcılığı, büyük ölçüde, geri dönüş yapılan ülkenin geri dönenlere yönelik yeniden bütünleşme süreçlerinde sağladığı koruma ve fırsatlarla yakından ilişkilidir (UNHCR, 1996:42). Yeniden bütünleşmenin önemli bir bileşeni ise geri dönüş ülkesinin siyasi ve sosyo-ekonomik dokusudur.

Zorunlu göç sonrası sığınma arayanlar ile emek göçünü gerçekleştiren ekonomik göçmenler arasında “geri dönüş göçünün” görünümüleri ve inceleme durumları farklılaşmaktadır. Sığınanların kaynak ülkeye dönüş süreçleri diğer aktörlerin geri dönüş göçlerinden çok daha fazla karmaşık bir yapıdadır. Sürece dahil olan aktörler, politikalar, kararlar, etkiler, neticeler ve belirsizliklerin sayısı diğer göç türlerine göre oldukça fazladır. Bu nedenle “gönüllü” kavramının “geri dönüş göçüne” eklenmesi bu kavramın daha çok “sığınanlara” yönelik bir göndermesi şeklinde okunabilir. Zira ekonomik göçmenin dönüşü “geri dönüş göçü” olarak nitelendirilirken, sığınmacının/mültecinin anavatana geri dönüş göçünün “gönüllü geri dönüş” şeklinde karşılık bulması hedeflenir.

Gönüllü Geri Dönüşlerin Tarihsel Gelişimi: Kalıcı Çözüm Arayışlarından Yenilenen Sorunsal Alanlara

Gönüllü geri dönüş göçlerinin tarihi aynı zamanda küresel mülteci sorununa kalıcı çözümlerin arandığı sürecin tarihidir (Chimni, 2004:55). BMMYK² 1950’de kurulduğunda ve 1951 Mülteci Sözleşmesi hazırlandığında geri göndermeme³ ve gönüllü geri dönüş ilkelerinin amacı bu olayların tekrarını önleme ve mültecilerin komünist devletlere geri gönderilmelerini engellemekti ve BMMYK’nin bu geri dönüşlere katılımı ise öncelikle lojistik amaçlıydı (Crisp ve Long, 2016:143).

Chimni (1999:55-58) küresel mülteci sorununa yönelik kalıcı çözümlerin tarihini iki ayrı aşamaya ayırmaktadır. 1945’ten 1985’e kadar süren ilk aşamada, gönüllü geri dönüş ilke olarak tercih edilse de; uygulamada yeniden yerleştirme teşvik edilmiştir. Örneğin, Macar ayaklanmasının Sovyetler tarafından bastırılmasının ardından 1956’da yaklaşık 200.000 mülteci Macaristan’dan göç etmişti. Bu mülteci krizi, mültecilerin çoğunun Batı ülkelerine yerleştirilmesiyle çözülmüştü (UNHCR, 2000:5). 1970’lerde başta Angola, Bangladeş, Mozambik ve Zimbabve gibi bağımsızlığını yeni kazanmış ülkeler

2 Savaş zamanında yerinden edilmeye mücadele etmek için kurulan ilk büyük örgüt 1948’den 1952’ye kadar faaliyet gösteren Uluslararası Mülteci Örgütü’ydü ana odak noktası ise yeniden iskândı (Akt. Maley, 2022:20).

3 Bu temel ilke teoride gönüllü geri dönüşler için de hassas bir nitelik taşıyordu. Çünkü “mültecilerin gönülsüz geri dönüşü pratikte geri gönderme anlamına geliyordu” (UNHCR, 2016).

olmak üzere bir dizi büyük ölçekli gönüllü geri dönüş programları düzenlenmiştir ancak gönüllü geri dönüşün mülteci sorunlarına yönelik daha öncelikli çözüm olarak tercih edilmesi 1980'lerde başlamıştır (UNHCR, 1995:15).

Chimni (2004) 1985'te başlayan ikinci aşamayı da (1985-1993), (1993-1996), (1996 ve sonrası) olarak üç döneme ayırmaktadır. 1985-1993 arası dönemde geri dönüşün gönüllü niteliğine vurgu yapılarak teşvik edilmiştir. 1993'ten itibaren "güvenli" dönüş kavramı, koruma rejimlerindeki söylemin içine girmiştir. 1996'dan itibaren ise gönülsüz geri dönüş gerçeği ile karşı karşıya kalınmaya başlanmıştır (Chimni, 2004:58-68)

BMMYK'nın kuruluşunu izleyen ilk otuz yıl boyunca, geri dönüş sorunu, örgütün etkinlikleri içinde oransal olarak küçük bir rol oynamıştır. Çünkü mülteci kaynağı dönemin komünist ülkeleriydi ve mültecilerin evlerine geri dönüşü ise rasyonel bir tercih olarak görülüyordu. Ancak bu süreç 1960'lı yıllardan itibaren değişmeye başladı (BMMYK, 1997:164). 1960'lardan itibaren sömürgeciliğin son bulması ile birlikte Afrika merkezli yeni hareketlilikler ortaya çıktı. Bu döneme kadar olan süreç ise daha çok Avrupa merkezliydi (UNHCR, 2000:6).

1960-70'lerden itibaren küresel mülteci sorunlarında odak noktasının Avrupa'dan Afrika, Asya ve diğer düşük gelirli bölgelere kaymaya başlamasıyla süreç değişmişti. Bu dönemde yüksek sayıda mülteci kabul eden ülkelerin çoğu, onlara süresiz sığınma tanıma konusunda istekli olduğu için geri dönüş yine oransal olarak küçük çaplı bir konu olarak kalmıştır (BMMYK, 1997:164). 1967'de, 1951 BM Mülteci Sözleşmesi'nin coğrafi ve zamansal sınırları yeni bir protokol ile kaldırılmış, 1969'da ise Afrika Birliği Örgütü, mülteci tanımını genişleterek, kendi bölgesel mülteci sözleşmesini kabul etti (UNHCR,2000:6).

1970'li yıllarda Latin Amerika'daki direnişler, Ortadoğu'da ve Asya'da uzun süreli siyasal ve etnik çatışmalar geniş mülteci akışlarına⁴ yol açtı. 1980'li yıllarda birlikte Asya, Afrika, Latin Amerika'da çatışma bölgelerinden doğrudan Avrupa'ya ve Kuzey Amerika'ya gelen sığınmacı sayısı hızla arttı (Castles ve Miller, 2008). Faist'e göre mülteci üretiminin kendi kendini güçlendiren tarafları bulunmaktadır. Çatışmalar genellikle sadece bir ülkeyle sınırlı kalmadığı için bölgenin tamamını etkilemekte ve neticesinde devletler

4 1970'li yıllardan itibaren başlayan mülteci akışları ile birlikte bu süreçlere ilişkin çözüm odaklı uygulamalar da artmaya başlamıştır. Uluslararası Göç Örgütü (IOM), ülkelere gönüllü olarak dönen göçmenlere yardımcı olmak için Destekli Gönüllü Geri Dönüşü ve Yeniden Entegrasyonu (AVRR) programları yürütmektedir. Bu fikir IOM ve üye devletler tarafından 1970'lerde tasarlanmıştır (Koser ve Kuschminder, 2015:61). Bu program eve dönmeye karar veren ancak imkanları yetersiz olanlara idari, lojistik ve mali destek sağlamaktadır.

arasında yüksek bir gerilim ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla uluslararası boyutta yaşanan gerilimler de bütün aktörleri ile mülteci şartlarını daha da kötüleştirmektedir (Faist, 2003:102). Karakoç ve Ersoy'a göre (2019) mülteci politikalarında devletlerin çıkarları ve ihtiyaçları belirleyici olmuştur. Örneğin, 1980 sonrası işgücü açığının ortadan kalkmasıyla birlikte geri dönüşler bir strateji olarak benimsenmiştir (Karakoç ve Ersoy, 2019:65).

Burundi'deki en büyük çatışma dalgaları 1965, 1972, 1988, 1991 ve 1993'te gerçekleşmiştir. 1972 ve 1993'te yaşanan olaylar Burundi kaynaklı en büyük mülteci hareketlerinin ortaya çıkmasına neden olmuştur. 1972'de 300.000 mültecinin çoğu; şiddet olaylarında ise yaklaşık 687.000 mültecinin yine büyük çoğunluğu Tanzanya'ya sığınmıştı (Akt.Fransen ve Kuschminder, 2012:6).

1971'de Bangladeş'in bağımsızlık savaşı esnasında tahmini olarak 10 milyon Bangladeşli mülteci Hindistan'a sığınmıştı. Bu hareketlilik hem 20. yüzyılın ikinci yarısında mültecilerin tek seferde gerçekleştirdikleri en büyük insan hareketliliği idi hem de BMMYK'nın dahil olduğu en büyük insani acil durumdu. 1973'te Şili'de Salvador Allende hükümetinin devrilmesi ve 1974'te Arjantin'de askeri darbe binlerce mülteci üretti (UNHCR, 2000:6-8). 1980'lerin sonunda yaklaşık 480.000 Ruandalı çoğunluğu Burundi'de (280,000) olmak üzere Uganda (80.000), Zaire (80.000) ve Tanzanya'da (30.000) mülteci haline geldi (UNHCR, 1995:36).

Bazı ülkelerde, büyük ölçekli gönüllü geri dönüşlerle birlikte aynı zamanda yeni mülteci dalgaları da yaşanmıştı. Bazı bölgeler hem mülteci kabul edip hem de yeni mülteci akışı oluşturmuştur. Örneğin, 2004 yılında Somali'ye 10.300 kişi dönmüştü ancak Kenya, Tanzanya, Yemen ve diğer sığınma ülkelerine göç eden yeni Somalili mültecilerin sayısı bu sayıdan daha fazlaydı (UNHCR, 2006:133). Diğer taraftan ülke içi çatışmalarla birlikte başka faktörler de yerinden edilmelerin artışına neden olmuştur.

Kenya, 285.705'i Somalili olmak üzere 500.000'e yakın mülteciye ev sahipliği yapmaktadır ve Somalili mültecilerin çoğunun yaşadığı Dadaab mülteci kampı, 1991'de Somali'deki silahlı çatışmanın ülkeden büyük çaplı yerinden edilmeleri tetiklemesiyle kurulmuştu. 2011 yılında devam eden çatışmalara eklenen kıtlık ve kuraklık, Somali'den Dadaab'a başka bir mülteci akınına neden olmuştur (Amnesty International, 2017:5).

Birçok mülteci nüfusu için, kaynak ülkede devam eden çatışmalar, altyapıların hasar görmesi/yok edilmesi, geçim kaynaklarının kıtlığı, temel hizmetlere erişimin sınırlı olması nedeniyle ülkeye geri dönüşler gerçekleşmemektedir. Ayrıca, Afganistan, Güney Sudan ve Bosna-Hersek'teki geri dönüş

kalıpları, mültecilerin ve yerinden edilmiş kişilerin döndükten sonraki deneyimleri de geri dönüş sonrası hakkında bazı ipuçları sağlayabiliyor. Pek çok mülteci kentsel alanlara/yeni topluluklara geri dönerken bazıları ülkeyi tekrar terk etmiştir (UNHCR, 2012).

Mültecilerin geri dönüş sonrası bir dizi tehlikeyle karşı karşıya kaldıklarını gösteren pek çok somut durum da konusudur: Örneğin, Burundi’de, Tanzania’dan zorla geri gönderilen Hutu mültecilerine, Tutsilerin çoğunlukta olduğu ordu birlikleri saldırarak ölümlerine yol açmışlardı. Myanmar’da, BMMYK’nin sağladığı nakit bağış ve yardım malzemeleriyle birlikte evlerine dönenler hırsızların hedefi olmuşlardı. Tarıma elverişli toprak sıkıntısı çeken Kamboçya’da bazı mülteciler, kara mayınları döşeli alanlara yerleşmek ve buraları ekip biçmek zorunda kalmışlardı (BMMYK, 1997:151). 1990’ların sonuna kadar, geri dönmek isteyen Bosnalı azınlıklar savaş vergisi olarak adlandırılan ve özel vize gibi çeşitli uygulamalara maruz kaldılar. Kamu yardımlarının adilce dağıtılmaması ile karşılaştılar. Bazı yerlerde, bu türden ayırmacı uygulamalar hâlâ uygulanmaktadır (Fagen, 2003:237-238).

Bütün bu somut durumlar esasında bilgilerine ulaşabildiklerimizle sınırlı alanlardır. Bilgisine ulaşamamış pek çok benzer örneğin başka mülteci deneyimlerinde de olma olasılığı yüksek görünmektedir. Bu nedenle gönüllü geri dönüşlerin başarılı sonuçlandığını söyleyebilmek için geri dönüş sonrası belli bir müddet geri dönenlerin deneyimlerinin takibe alınması gerekmektedir. Büyük çaplı geri dönüşün yaşandığı kıdemli kaynak ülkelerden biri olan Afganistan’da olduğu gibi, milyonlarca Afgan ülkesine geri dönmüştür ancak geri dönüş sonrası yeni göç dalgaları da yaşanmıştır.

Gönüllü Geri Dönüş Pratikleri: Söylemsel Uzlaşım ve Çoklu Deneyimler

Gönüllü geri dönüş politikalarının arka planında yer alan tarihi, politik ve sosyolojik faktörler çeşitlilik içerse de bu politikalar bir boyutuyla mültecilerin tarihsel süreç içerisindeki nicel ve nitel durumlarına göre şekillenmiştir. Nüfus hareketleri ve göçmen kategorilerinde ortaya çıkan değişimler, çözümsüz kalan uzun süreli bölgesel çatışmalar, uluslararası müdahaleler, mülteci nüfusu, mülteci koruma rejimi, kalkınma yardımları, kısıtlayıcı politikalar, uzun süreli mülteci durumları gibi pek çok konuda uluslararası göçün yenilenen ve değişen olgusu ortaya çıktı. Bütün bunlar özellikle 1990 sonrası dönemde gönüllü geri dönüş ve uygulamalarına ilişkin söylem ve deneyimleri çoklu boyutlarda dönüştürmeye başladı.

1990'ların başında 20.000'in üzerinde Guatemalı mülteci Meksika'dan; 1991'de 1 milyon Etiyopyalı mülteci Cibuli, Somali ve Sudan'dan ülkelerine geri dönmüştü. Mozambik'te 1992-1996 yılları arasında yaklaşık 1,7 milyon Mozambikli mülteci; 1992-1996 arası İran ve Pakistan'dan toplam 2,7 milyon Afgan geri dönüş gerçekleştirmişti. 1992-1993'de 370.000 Kamboçyalı Tayland'daki kamplardan ülkelere dönmüştü. 1995-1996 yılları arasında yaklaşık 250.000 Bosnalı; 1996 yılının ikinci yarısında, yaklaşık 720.000 Ruandalı mülteci Doğu Zaire'den, 485.000 Ruandalı ise Tanzanya'dan; 1997 yılına gelindiğinde ise yaklaşık 200.000 Eritreli ülkelere geri dönmüştü (BMMYK, 1997:144-146).

Afganistan'da ilk geri dönüş programı 1992'nin sonlarında Afganistan, İran ve BMMYK'dan oluşan üçlü komisyonun kurulmasıyla resmîyet kazandı. Ancak Afganistan'ın geleceğinin umut verici görüldüğü dönemlerde geri dönüş programları karşılık bulurken, güvenlik durumu kötüleştiğçe gönüllü geri dönüşler önemli ölçüde azalmıştır. 2005 yılında 63.559 olan sayı 2006 yılında 5.264'e düşmüştür. 2006-2010 yılları arasında her yıl 3.600 ila 8.500 arasında gönüllü geri dönüş gerçekleşmiştir. 2011'de 18.851; 2012'de 15.006; 2014'te ise 4.456 Afgan mülteci ülkesine geri dönmüştür (Akt.Christensen, 2016:11). Ancak bütün Afganların gönüllü olarak Afganistan'a döndüklerini iddia etmek oldukça tartışmalıdır (Marchand vd., 2014:24).

1980'lerin sonuna gelindiğinde, İran'da yaklaşık üç milyon ve Pakistan'da ise yaklaşık aynı sayıda Afgan mülteci vardı. 1989'da Sovyetlerin çekilmesinin ardından Afganistan, Batı'nın dış politika endişelerinin gündeminden kaydı ve bağış yapan hükümetler, Pakistan'daki Afgan mülteci nüfusunu desteklemeye olan ilgilerini kaybetmeye başladı (Turton ve Marsden, 2002). 1992'de 1,4 milyon Afgan, İran'dan Afganistan'a dönmüştü ancak 1992 yılında Kabil'in düşmesinden sonra İran ve Pakistan yönlü üçüncü bir hareket dalgası meydana geldi (Abbasi-Shavazi vd., 2008:4). Bu durum geri dönüş sonrası gerçekleşen yeni göç dalgalarına ilişkin somut örneklerden bir tanesidir.

Bilgili ve Siegel (2017:23) Hollanda'daki Afgan, Burundili, Etiyopyalı ve Faslı göçmenlerin hem kaynak hem de hedef ülkelerle ilgili deneyimlerinin geri dönüş niyetleriyle nasıl bağlantılı olduğunu araştırmışlardır. Araştırmacılar, Afganların kalıcı olarak dönme eğilimi en düşük ama geçici olarak dönme eğilimi en yüksek grup olduklarını, kalıcı dönüşün Burundililer için de bir seçenek olarak görülmediğini, Afganlar ve Burundililer için temel göç motivasyonunun güvenlik olduğunu tespit etmişlerdir. Bu veriler geri dönüşün gerçekleştirileceği kaynak ülkenin yapısal koşullarının geri dönüş eğilimlerinde ne denli önemli olduğunu ortaya çıkarması bakımından oldukça

değerlidir. Yapısal koşullar ile birlikte bireysel ve sosyal faktörler, ülke politikaları, istihdam olanakları ve tanınan yasal haklar da geri dönüşü etkileyen önemli faktörlerdir (Koser ve Kuschminder, 2015:10).

Ruiz ve Vargas-Silva (2022:685) mülteci dönüşünün sosyal uyum üzerindeki etkisi hakkında çok az şey bildiğimize ilişkin dikkate değer bir değerlendirme yapmışlardır. Bu etkiyi ortaya koymak için yüksek düzeyde geri dönüşün gerçekleştiği Burundi’de bir araştırma yürütmüşlerdir. Çalışmanın önemli sonuçlarından biri: göçle ilgili yeni toplumsal bölünmelerin dönüş sonrası sosyal uyumu etkilemede önemli bir rol oynadığıdır.

Abbasi-Shavazi vd. (2008) tarafından İran’da yapılan araştırmanın sonuçlarına göre katılımcıların çoğunluğu Afganistan’ı anavatan olarak algılamış olsalar da geri dönme konusunda çoğunluğu isteksizdir. Ayrıca İran doğumlu ikinci nesil Afganların Afganistan’a dönme konusunda oldukça kararsız oldukları tespit edilmiştir. Çünkü göç sonrası süreçte göç eden birinci kuşaklar ile ikinci ve üçüncü kuşaklar arasında dikkate değer farklılıklar ortaya çıkmaktadır. Köken toprağa manevi bağlılık sürse de çeşitli faktörlerin etkisiyle mevcut yaşam anavatan dışında sürmeye devam etmektedir.

Wickramasekara vd. (2006), İran’da Afganların yoğun olarak bulunduğu on şehirdeki 1505 haneden ayrıntılı olarak topladıkları sosyoekonomik verilere göre Afganlarda genç nüfus oranları fazladır, katılımcıların yarısından fazlası İran doğumludur, çoğunluğu on yıldan uzun bir süredir İran’da yaşamaktadır. Çalışmanın bulgularına göre Afganistan’la bağı olanların oranı düşüktür, geri dönüş konusunda ise özellikle uzun süreli kalanlarda isteksizlik söz konusudur.

Bosna Hersek’in 1992’de bağımsızlığını ilan etmesinden üç ay sonra, Bosnalı mültecilerin ve ülke içinde yerinden edilmiş kişilerin sayısı 2,6 milyona yükselmişti (UNHCR, 2006:157). Yaklaşık 350.000 Bosnalı mülteci Almanya’ya sığınmıştı, ancak onlara hiçbir zaman kalıcı statü verilmedi. Balkanlar’da kalıcı çözüm arayışının mihenk taşı olarak nitelendirilen Dayton Barış Anlaşması’nın⁵ ardından da ayrılmaları için güçlü bir baskı ile karşı karşıya kalmışlardı (Dadush, 2017:13). Batı Avrupa ve eski Yugoslavya’daki mültecilere ev sahipliği yapan ülkeler, 1996 ile 1998 yılları arasında Bosnalı mülteciler için geçici korumayı askıya aldığında, bu dönemde 150.000’den fazla Boşnak ülkesine geri dönmüştü (Fagen, 2003:236).

5 Milliyetçiler, Dayton Anlaşmalarını imzalamış olmalarına rağmen, azınlıkların geri dönme çabalarına karşı çıkmış ve hareket özgürlüğünü kısıtlamaya çalışmışlardı (Fagen, 2003:237).

1997'nin ortalarında Bosna'da hala 900.000 kadar yerinden edilmiş insan ve bir o kadar mülteci vardı (BMMYK, 1997:170). Diğer taraftan savaştan günümüze kadar 26 yıl geçmesine rağmen halen mülteci kamplarında yaşayan Boşnakların olması (Uğurkan, 2021:394) Bosna Sırp Cumhuriyeti'ne geri dönüş gerçekleştiren Boşnakların alt yapı yetersizliği, aşırı milliyetçi Sırpların saldırıları, mülklerinin işgali, arazilerine kilise yapılması gibi Boşnak mültecilerinin haklarını gasp eden uygulamalar gibi birçok açıdan sorunlarla karşılaşmaları (Uğurkan, 2021:403-404) geri dönüş göçlerinin istenilen sayıda ve başarı ile sonlanmadığının somut örneklerinden bir diğeridir.

2002 yılında 108.000 Boşnak geri dönmüştü; 2003 yılında dönenlerin sayısı ise 54.315'ti (UNHCR, 2003:409). Bosna'da geri dönüş süreci 1996 yılından itibaren başlamış olsa da geri dönüşün en üst seviyeye ulaştığı dönem 2000 yılından başlayarak günümüze dek devam eden ve 2001 ve 2002 yıllarında mülklerin geri ediniminin ivme kazanması sonucunda gerçekleşmiştir (Şirin Öner, 2013:10). Yeni mülkiyet yasasının uygulanmasının kilit rol oynaması sayesinde 2001 ve 2002 yılları, Bosna'daki geri dönüş süreci açısından dönüm noktası olmuştur. Ocak 1996- Aralık 2001 döneminde BMMYK, 387.269 mülteci ve 435.510 ülkesinde yerinden edilen kişilerin geri dönüşünü kaydetmişti (Akt. Şirin Öner, 2013:15).

2003 yılında Liberya'da iç savaş sona erdiğinde Gana'daki mültecilerin büyük bir kısmı yardımlı geri dönüş programlarına rağmen kendiliğinden yardımsız geri dönmüşlerdi. Iraklı mülteciler ise Suriye'den Irak'a 2007-2010 yılları arasında kendiliğinden yardımsız geri dönüşler gerçekleştirmiştir (Akt. Buz ve Korç, 2021: 203). Ancak bu dönemde yoksulluk önemli bir bileşen olarak karşımıza çıkmaktadır. Yoksulluk, geri dönüş kabiliyetini kısıtlayarak da bazı durumlarda yoksulluk geri dönüşün itici gücü olabilmektedir. 2007-2010 döneminde Suriye'den Irak'a kendiliğinden gerçekleşen dönüşler bu örneklerden birisidir (Harild vd., 2015:10).

2000'li yılların başında Tanzanya'da yaşayan Burundililerin geri dönüşü, esas olarak Burundi'de değişen siyasi durumun bir sonucuydu. 2000 yılında Arusha Barış ve Uzlaşma Anlaşması imzalanmıştı.⁶ 2001'de gönüllü geri dönüşler için Burundi hükümeti, Tanzanya hükümeti ve BMMYK ile 2002 yılında başlayacak olan üçlü bir anlaşma imzalandı. 2002 yılında 50.000'den fazla Burundili Tanzanya'dan geri dönmüştü (Akt.Fransen ve Kuschminder, 2012:8).

⁶ Arusha Anlaşması'nın imzalanması, ülke için şiddetin tam anlamıyla sonlanmasında yeterli olamamıştı. 2002 yılında da devam eden sorunlar Tanzanya'ya yönelik 28.000 mülteci hareketliliğine yol açmıştı (Akt.Fransen ve Kuschminder, 2012:8).

2013 yılında Kenya, Somali ve BMMYK arasında güvenli, onurlu ve gönüllü geri dönüş amacıyla bir anlaşma imzalandı. Ancak 2014-2016 yılları arasında, anlaşma taahhütlerine rağmen Kenya, mültecileri zorla Somali'ye geri göndermişti. 2015 yılındaki saldırılar sonrası siyasi liderler, Dadaab kamplarının kapatılması çağrısında bulundu ve bazı üst düzey hükümet yetkilileri, BMMYK'ya Dadaab'daki tüm Somalili mültecileri Somali'ye geri göndermesi çağrısında bulundu. 2015'te Kenya hükümeti, Dadaab kampındaki yeni mültecilerin kaydını fiilen askıya aldı ve mülteci statüsü belirlemeyi durdurdu (Amnesty International, 2017:6).

Görelî istikrar dönemlerinde birçok Burundili kalıcı veya geçici olarak ülkelerine döndü (Fransen ve Kuschminder, 2012:6). 1993'te başlayan şiddet olayları neredeyse dokuz yıl sürdü ve her şiddet patlaması yeni mülteci dalgaları ortaya çıkardı (Fransen ve Kuschminder, 2012:6) 1993 mültecileri 2000'den sonra Burundi'ye dönmeye başlasa da 2007'de faaliyet gösteren sekiz mülteci kampı vardı. 2006 ve 2008 yılları arasında Tanzanya'daki altı mülteci kampı kapatıldı (Akt.Fransen ve Kuschminder, 2012:7).

2003 yılında Liberya'da 14 yıldır devam eden iç savaşın sona ermesinden sonra UNHCR, komşu ülkelerden yaklaşık 320.000 mültecinin dönüşünü organize etti. BMMYK, Liberya geçici hükümeti ve komşu ev sahibi devletler arasındaki anlaşmalar ise Ekim 2004'te başladı (UNHCR, 2006:133).

Kamboçya, Eritre, Guatemala, Mozambik ve Ruanda gibi geri dönüş deneyimi yaşayan bir dizi ülkede arazi sorunu giderek çatışma kaynağı oldu. Bunun bir nedeni, en verimli alanların yerel seçkinler ve yabancı yatırımcılarca ele geçirilip ticarileştirilmesiydi. Bir başka nedeni ise arazi sorunu, nüfus artışı, toprağın yozlaşması, tarımsal verimliliğin azalması ve araziye başka toplulukların yerleşmesiydi (BMMYK, 1997:156).

Gönüllü geri dönüş pratikleri incelendiğinde gönüllü geri dönüş konusundaki söylemsel uzlaşım, geri dönüşün çoklu deneyimleri karşısında oldukça tartışmalı görünmektedir. Gönüllü geri dönüşler sığınmacı ve mülteciler için en öncelikli ve kalıcı çözüm yolu olsa da geri dönüş sonrası mevcut yapısal sorunlarla karşı karşıya gelme ve ortaya çıkan yeni sorunsal alanlar geri dönüşlerin sürdürülebilirliğini kesintiye uğratmıştır.

Gönüllü Geri Dönüş Göçlerinin Çözüm Parametreleri

1990'lı yıllar büyük çaplı geri dönüşlerin yaşandığı yıllar olarak geri dönüş incelemelerinde özel bir öneme sahiptir. Ancak gönüllü olarak ülkelere geri dönen mültecilerin toplam sayısı 21. yüzyılın ilk on yılına gelindiğinde hızla

düşmüş ve yirmi yılın en düşük seviyesine ulaşmıştır (UNHCR 2012:12). Bu tarihten itibaren iç çatışmalar, savaşlar, doğal afetler, yoksulluk temelli pek çok yeni sığınma hareketlilikleri de ortaya çıktı. Suriye, Venezuela ve Ukrayna yeni kitlesel göçlerin kaynak ülkelerinden bazılarıdır. Yeni hareketliliklerle birlikte Afganistan çıkışlı yeni göç dalgaları da yaşanmıştır. Geçmiş dönem sığınma hareketliliklerine ilişkin geri dönüş çözümleri tam anlamıyla başarıya ulaşamamışken mevcut sığınmacı nüfusuna milyonlarca eklendi.

Suriye, Afganistan, Güney Sudan, Myanmar, Demokratik Kongo Cumhuriyeti, Somali, Sudan, Orta Afrika Cumhuriyeti, Eritre ve Burundi toplam mülteci nüfusunun yüzde 80'inden fazlasını oluşturmaktadır. Bu ülkelerin çoğu, en az yedi yıldır mültecilerin en önemli kökenleri arasında yer almaktadır (IOM, 2021). Bu oran ve sayılar gönüllü geri dönüşlerin hem kalıcılığını hem de sürdürülebilirliğini tartışmalı bir hale getirmektedir.

Vaka incelemeleri ve geri dönüş literatürü, mültecilerin geri dönüşünü teşvik edebilecek dört temel koşul olarak güvenlik, yeterli hizmetlere erişim, barınma ve geçim imkanlarının önemini vurgulamaktadır. Geri dönüş ülkelerinde bu koşullar uygulanmadan, Afganistan, Irak, Güney Sudan ve Somali'den kalan büyük mülteci popülasyonlarında olduğu gibi, uzun süreli yerinden edilme durumlarının gönüllü geri dönüş yoluyla çözülmesi pek olası görünmüyor (Harild vd., 2015:15). İnsani Gelişme Raporu'na göre (2021/2022) Afganistan (180.), Eritre (176.), Ruanda (165.), Etiyopya (175.), Mozambik (185.), Burundi (187.) Liberya (178.), Güney Sudan (191.) düşük insani gelişme kategorisinde yer almaktadır. (UNDP, 2022). Dolayısıyla en düşük sıralamaya sahip olan bu ülkelerin yüksek düzeyde insan hareketliliklerini ortaya çıkarma konusundaki deneyimlerinin makro düzeyde kalıcı çözümler ve uluslararası işbirliği olmaksızın son bulacağı ihtimali neredeyse hiç yoktur.

Koser ve Kuschminder'a göre (2015:17) geri dönenlerin yaş, cinsiyet, dini ve etnik köken gibi özellikleri; göç öncesi sosyo-ekonomik konum, göçe karar vermede etkili olan faktörler, göçün gerçekleştirilme biçimleri, hedef ülkedeki deneyimler, entegrasyon düzeyi, kaynak ülke ile sürdürülen bağlar, iltica ya ilişkin kamu politikası, varış ülkesindeki yasal durumlar, toplumsal kabul düzeyleri, yardımlar, iade koşulları, geri dönme isteği, iade/zorla çıkarılma tehdidi gibi unsurlar geri dönüşün sürdürülebilirliğini etkileyebilecek temel değişkenler arasında yer almaktadır.

Geri dönüşlerde kimlerin döndüğü ve geri dönüş nedenlerinin ne olduğu da bu süreci şekillendirmektedir. Al-Ali ve arkadaşlarına göre (2001:618). Avrupa'daki Eritreli mülteciler arasında geri dönüş oranı düşüktür. Pek çok Boşnak'ın durumunun aksine, Eritreli için geri dönüşün önündeki

engellerin çok azı siyasiydi ve geri dönmeme kararları için Eritre'deki ekonomik, sosyal ve kültürel nedenleri belirtmişlerdir. Dolayısıyla geri dönme eğilimleri mülteci kategorilerine göre farklılaşmaktadır.

Geri dönüş kararında kaynak ülkeye yönelik eğilimler ve kaynak ülke koşulları da etkili olmaktadır. Geri dönüş sonrası yaşanan deneyimler de⁷ geri dönüşler üzerinde etkili olan bir diğer faktördür. Afganistan, Bosna, Kamboçya ve Mozambik gibi, birçok açıdan farklı niteliklere sahip olsa da; bu ülkelerin bazı temel benzerlikleri de söz konusudur. Bütün bu ülkelerde zorunlu olarak terk edilen bölgelere geri dönüşler gerçekleşti. Yaşadıkları yerleşim yerleri tahrip edilmişti. Tarım arazileri, sulama sistemleri ve diğer altyapı öğeleri kullanım dışıydı. Pazarlama, bankacılık ve kredi sistemleri tümüyle dağılmıştı. Bu tablo insanları çalışma ve gelir üreten olanaklardan da yoksun bırakmıştı (BMMYK, 1997:158).

Geri dönüşler üzerinde etkili olan diğer unsurlar ise sığınma ülkesinde ev sahibi toplulukla kurulan bağın düzeyi ve ev sahibi topluluğa entegre olma/olamama durumlarıdır. Geri dönüş sonrası yeniden bütünleşme sürecinde yerel halk ve geri dönenler arasındaki ilişkilerde kritik bir rol oynayan bir diğer faktör de “sosyal ağlardır” (Bilgili ve Siegel, 2017). Massey ve Zenteno'ya göre (1999) bir kişi ne kadar çok göç ederse, yeni göçlere de o derece yakın olacaktır. Göç, bir kez deneyimlendikten sonra yeni ihtiyaçlar ortaya çıktıkça ve motivasyonlar değiştikçe tekrar tekrar kullanılan tanıdık bir kaynak hâline gelerek tekrarlanma eğilimi taşır ve bu süreç sosyal sermaye birikimini artırır (Massey ve Zenteno, 1999:5328). Ortaya çıkan sermaye birikimi de geri dönüş gerçekleşmiş olsa bile yeni göç dalgalarının oluşmasına aracılık eden önemli bir mekanizma haline gelecektir.

Geri dönüş sonrası karşılaşılan sorunlar da geri dönüş sonrası kalıcılık eğiliminde etkili olmaktadır. Geri dönüş sonrası karşılaşılan ilk ve en belirgin sorun, fiziksel güvenliğin olmamasıdır. Bu sorun toplumsal ve psikolojik güvenlik eksikliği ile daha da derinleşmektedir. Maddi güvensizlik ve yasal güvenlik eksikliği ise geri dönenlerin karşı karşıya kaldığı diğer güvenlik temelli sorunlar olarak ortaya çıkmaktadır. Geri dönüş sonrası yeniden uyum konusunda karşılaşılan güçlükler, geri dönenlerin yasal statülerindeki aksaklıklar ve yargı yollarına ulaşmadaki güçlükler de önemli ölçüde dikkate alınması gereken sorunsal alanlar olarak sıralanabilir (BMMYK, 1997:154-159).

7 Daha önce de belirtildiği gibi, kaçtıkları zaman arkalarında bıraktıkları toprak ya da mülk üzerinde hak iddia etmeleri zor olabiliyor. Yerleşim için kendilerine bir toprak parçası önerilse de; bu arazi büyük olasılıkla düşük nitelikli, pazarlara uzak ve kamu hizmetlerinin ulaşmadığı bir alan oluyor (BMMYK, 1997).

Çatışmaların son bulması, barışın sağlanması, görelî toplumsal istikrar ve uluslararası kuruluşların yardımı ve bağışçı devletlerin fon destekleri neticesinde sığınanların kaynak ülkeye geri dönüşleri olsa da bu durum mülteci döngüsünün varlığını ortadan kaldırmamaktadır. Bakewell (1999) yeni çatışmaların ve yeni mülteci dalgalarının eskilerin yerini aldığını vurguluyor. 1990'larda⁸ Angola, Bosna-Hersek, Kamboçya, Etiyopya, Irak, Mozambik, Ruanda, Somali ve Güney Sudan gibi ülkelere tahmini olarak toplamda 12 milyon mülteci geri dönmüşü (Black ve Koser, 1999). Ancak sonraki yıllarda bir o kadar yeni mülteci dalgası ortaya çıkmış ve "uzun süreli mültecilik" durumlarının sayısı artmıştır.

Gönüllü geri dönüş göçlerine yönelik çözümlerin birçoğu oldukça benzer nitelikler taşımaktadır. Barış anlaşmaları, kaynak ülke, sığınma ülkesi ve BM-MYK arasında gerçekleşen üçlü anlaşmalar, çatışmaların son bulması/azalması, görelî siyasi istikrarın sağlanması gibi süreçler bu dönüşlerin başlangıcına ya da planlamasına öncülük etmekte ve gerekli lojistik destek ve nakdi yardımlar sağlanmaktadır. Ancak bu tür dönüşlerin hem öncesinde hem de sonrasında önemli ölçüde etkin olan çeşitli faktörler söz konusudur. Ayrıca göç öncesi ve sonrası durumlardaki koşulların paralelliği göç edecek olan nüfusun boyutunu da önemli ölçüde etkilemektedir. Sığınmacıların kaynak ülkeye "gönüllü" geri dönüşleri de sürecin tamamlanmasında yeterli olmaktadır. Çünkü kaynak ülke koşullarının sığınmacılara yönelik sürdürülebilir nitelikler taşıması göçün döngüselliğini her zaman diri tutmaktadır.

Türkiye ve Suriyeli Sığınmacılar

Suriye, savaş ve çatışmalar neticesinde milyonlarca yeni mültecinin ortaya çıktığı, yakın zamandaki kaynak ülkelerden biridir. Milyonlarca Suriyeli için bugün en arzu edilen çözüm ise gönüllü geri dönüştür. Ancak uygulama alanı bulmuş gönüllü geri dönüş örnekleri incelendiğinde bu dönüşlerin kolay ve sorunsuz olmadığı ortak deneyimler arasındadır. Göçün döngüselliği ve göç koridorları; mülteci akışları ve iç çatışmaların tekrarı; ulusötesileşen sosyal ağların varlığı, güvenlik ve geçim kaygıları gibi çok temel faktörler geri dönüşlerin istenilen başarıya ulaşmasını bir ölçüde engellemektedir.

Göç İdaresi Başkanlığı'nın 02.02.2023 tarihli son verilerine göre Türkiye'de bulunan toplam Suriyeli sığınmacı sayısı 3.500.964'tür (GİB, 2023). Suriyelilerin Türkiye'deki kalış süreleri yaklaşık on iki yıllık bir zaman dilimini geride

8 1990'larda ülkelere geri gönderilmelerin sayısı yaklaşık % 30-35'e yükselse de; çoğunluğu Afganistan, Etiyopya ve Mozambik'ten gelen mültecilerden oluşuyordu (Schmeidl, 2003:135).

bıraktı. Sığındıkları ilk yıllara kıyasla bugün Suriyeliler konusunda Türkiye’de en sık dile getirilen konu başlıklarından biri gönüllü geri dönüştür.

2017 yılından itibaren Türkiye’deki Suriyelilerin geri dönüşlerine ilişkin hükümet yetkileri tarafından tartışmalar başlamış, bu çerçevede Suriyelilerin yerleşecekleri “güvenli bölgelerin” oluşturulması hedeflenmiştir (Karakoç ve Ersoy, 2019:65) 2019 yılına gelindiğinde gönüllü geri dönüşler, geçici koruma sisteminde de önemli bir sorun haline gelmiştir. Adalet Bakanlığı’na göre 2019 yılında 373.592 Suriyeli, kaynak ülkeye dönmek için Türkiye’den ayrılmıştır. Dışişleri Bakanlığı yaklaşık 371.000 kişinin Suriye’deki güvenli bölgelere döndüğünü açıklamıştır. Millî Savunma Bakanlığı, 2019 yılında 380 bini Fırat Kalkanı Bölgesine, 135 bini Barış Pınarı Kalkanı Bölgesine ve 65 bini de Zeytin Dalı Bölgesine olmak üzere yaklaşık 580 bin Suriyelinin ülkelerine geri gönderildiğini ifade etmiştir (AIDA, 2020:140).

2020 yılında⁹ 38.235; 2021 yılında ise 32.581 Suriyeli mülteci geri dönmüştür (3RP, 2022:24) BM Mülteciler Yüksek Komiserliği tarafından doğrulanmış geri dönen Suriyelilerin toplam sayısı ise (Ocak 2016-Kasım 2021 arasında) 300.000’in¹⁰ üzerindedir. İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Başkanlığı, 2022 yılında ise 58 bin 758 Suriyelinin gönüllü olarak döndüğünü bildirmiştir¹¹ (NTV, 2023).

Gönüllü geri dönüş konusunda ilgili yasal düzenlemeler Yabancılar ve Uluslararası Koruma Kanunu’nda (YUKK) başvuru sahibi ve uluslararası koruma statüsü sahibi kişiler için 87. Maddede; düzensiz göçmenler için de 60. Maddede yer almaktadır. Her iki kategoride yer alanlar için gönüllü geri dönüş isteklerinde, aynı ve nakdi destek sağlanabileceği belirtilmiştir (YUKK, 2013). Ayrıca Türkiye’de Ulusal Gönüllü Geri Dönüş (UDGGD) ICMPPD Türkiye Ofisi Ulusal Destekli Gönüllü Geri Dönüş (UDGGD) ve Yeniden Uyum mekanizması konusunda 2016 yılından beri Göç İdaresi Genel Müdürlüğü ile birlikte çalışmaktadır. UDGGD ve Yeniden Uyum programının ulusal paydaşları ise GİGM, Türk Kızılayı, Türk İş Birliği ve Koordinasyon Ajansı Başkanlığı (TİKA) ve Türkiye Cumhuriyeti Dışişleri Bakanlığı olarak belirlenmiştir (ICMPD, 2020).

9 BMMYK’nın 2020’de görüştüğü geri dönen kişilerin çoğunluğu İdlib, Halep ve Rakka’ya dönecek kişiler olmuştur. Yarısından fazlası, gönüllü geri dönüş nedeni olarak aile üyeleriyle yeniden bir araya gelmek istediklerini, bakmakla yükümlü oldukları aile üyelerine destek olmak istediklerini ifade etmiştir (AIDA, 2020:141).

10 Bu rakam yalnızca BMMYK tarafından doğrulanan mülteci dönüşlerini temsil etmektedir; gerçek sayının muhtemelen daha yüksek olduğu belirtilmiştir (3RP, 2022:24).

11 6 Şubat 2023 tarihinde Kahramanmaraş merkezli depremler nedeniyle 20 Binden Fazla Suriyelinin gönüllü olarak ülkelerine geri döndüğü belirtilmiştir (Millî Savunma Bakanlığı,2023).

Gönüllü geri dönüş süreci temel olarak iki boyutta incelenebilir: Bunlardan biri geri dönüş öncesi; bir diğeri ise geri dönüş sonrasıdır. Geri dönüş öncesinde sığınma ülkesi ve sığınanlar daha etkili ve belirleyiciyken; geri dönüş sonrasında da kaynak ülke ve geri dönenler daha etkili ve belirleyici olmaktadır. Her iki süreçte uluslararası kuruluş ve yardımların etkisi olmakla birlikte geri dönüşün kalıcılığı ve sürdürülebilirliğini arttıran ve mümkün kılan en temel unsur geri dönüşün aktörleridir. Çünkü bu dönüşte “gönüllülük” öncelense de geri dönüşün aktörleri bu süreçlerde rasyonel hareket etme yaklaşımını benimserler.

Aynı ülkede sağlanan görelî istikrar yenilenen iç çatışmalarla yenilenen mülteci akışlarını ortaya çıkarabilmekte; geri dönüş sonrası yaşanan deneyimler de yeni göçleri ve farklı mülteci akışlarını tetikleyebilmektedir. Bu süreçte sığınılan ülkelerinin sığınanlara yönelik koruyucu felsefi tutumları değişkenlik göstermekte; kaynak ülkenin yapısal sorunları ise kronikleşmektedir; uluslararası kuruluş ve yardımlar ise bu tür gönüllü geri dönüşlere karşı gönülsüzleşmektedir. Bu nedenle gönüllü geri dönüş göçlerinde çözüm bekleyen pek çok sorun söz konusudur ve bu sorunlar düzelmeden ya da bir ölçüde iyileşmeden gönüllü geri dönüşlerin yeni göçleri ortaya çıkarma potansiyeli bulunmaktadır.

Yıldırım Yücel'e göre (2019) geri dönüş çözüm önerisi, Türkiye'deki Suriyeli mülteciler için yakın gelecekte uygulanabilir bir seçenek değildir. Oluşturulan güvenli alanlara Suriyeli mültecilerin gitme eğilimleri de düşüktür. Ekonomik sebepler ve geçim kaygısı ise Suriyelilerin güvenli bölgelere gitmek istememelerindeki en önemli faktörlerdir. Dolayısıyla bu büyüklükteki bir nüfusun sınır ötesi operasyonlar ile oluşturulan güvenli bölgelere gideceklerini düşünmek de pek gerçekçi görünmemektedir (Yıldırım Yücel 2019:262-263). Mencütek'e göre ise (2021) kapsamlı bir korumanın olmayışı, sömürücü istihdam koşulları ve geleceklerine dair umutlarının yitilmesi ile belirginleşen Suriyelilerin istikrarsız durumu, zorla geri gönderilmeler de bazılarının geri dönmesine neden olmaktadır. Artan mülteci karşıtı duruş ve popülizmle birlikte geri dönüşün siyasallaşması da Türkiye'deki Suriyeli mülteciler için belirsizliği, istikrarsızlığı ve gelecek vizyonu eksikliğini pekiştirmektedir.

İran'ın ekonomisi ve istihdam olanakları zayıflamaya, işsizlik artmaya ve Afganlar, İran'daki ekonomik zorlukların ve sosyal sorunların kaynağı olarak görülmeye başladığında İran hükümeti Afganlara yönelik geri dönüş göçlerini sıkı bir biçimde ele almaya başladı. Türkiye'deki Suriyelilere yönelik

politika ve tutumlar da ekonomik gelişmelere paralel olarak değişkenlik gösterebilir¹² (Geyik Yıldırım, 2022:130).

Loescher vd. (2008) göre şu anda dünyada otuzun üzerinde uzun süreli mültecilik durumları¹⁵ yaşanıyor ve bu mülteci durumlarının ortalama süresi son on yılda neredeyse iki katına çıkmıştır. Uzun süreli mültecilik halleri ile geri dönüşler arasında da dikkate değer bağlantılar bulunmaktadır. Dolayısıyla Suriyelilerin uzun süreli mültecilik halleri uzadıkça geri dönüşleri zayıflayabilir ya da geri dönmeleri güçleşebilir. Geri dönüş göç örneklerinde uzun süreli mültecilik durumlarını yaşayanların geri dönüşlerinin çok daha sorunlu ve daha az sürdürülebilir olduğunu göstermektedir.

Burundi’de demografik baskı, yoksulluk, işsizlik, toprak gibi kıt kaynaklar üzerinde oluşan ek baskılar ve altyapı eksikliği gibi yapısal sorunlar, geri dönüş yapanların yeniden bütünleşmesinin önündeki en önemli engellerdi. 1970’lerin başında ülkeden ayrılan mültecilerden uzun süre sonra geri dönenler yeni sorunlarla karşılaşmışlardı (Fransen ve Kuschminder, 2012). Suriyelilerin de geri dönüş süreleri uzadıkça çeşitli sorunlarla karşılaşma olasılıkları da artacaktır.

Göç olgusunun günümüzdeki karmaşık görünüşleri bu olguya ilişkin çeşitli tartışmaları da beraberinde getirmiştir. Göç literatürünün inceleme nesnelere biri olan geri dönüş göçleri de bunlardan birisidir. Araştırmacılar zorla geri gönderilenler ve gönüllü geri dönüş yapanlar arasındaki farkın belirsiz olduğuna vurgu yapıyorlar. Çünkü ailenin bir üyesi zorunlu geri gönderildiğinde ailenin geri kalanı onun peşinden gitmekte ve bu durum gönüllü geri dönüş olarak kayda geçmektedir (Akt. Kenar ve Abdullahoğlu, 2021:307:308). Diğer taraftan geri dönüşün “gönüllülük” halleri de oldukça tartışmalıdır. Tayland’daki Kamboçyalı mülteciler, Tanzanya’daki Burundili mülteciler ve Gana’daki Liberyalı mülteciler geri döndüler, ancak bunun tek nedeni kendilerine başka bir seçeneğin sunulmamasıydı (Harild vd., 2015:14).

Geri dönüşleri beklenen aktörlerin sığınma ülkesindeki yasal statüleri de dikkate değer bir diğer husustur. Hollanda’daki yaklaşık 25.000 Boşnak’ın

12 2020’de Türkiye’deki Pandemi süreci, 2022’de Ukrayna-Rusya Savaşı, 6 Şubat 2023’te yaşanan depremler gibi yerel ve uluslararası pek çok faktör Türkiye’deki ekonomik durumu etkilemiştir. Özellikle depremlerden kaynaklı etkiler uzun vadede daha görünür olacaktır. Dolayısıyla bütün bu ekonomik süreçler Türkiye’deki Suriyeli sığınmacıları da doğrudan ya da dolaylı olarak etkileyecektir.

13 20 yıl ve daha fazla yaşanan uzun süreli mültecilik durumlarında, kaynak ülke topluluğunun tamamen değişmiş olma ihtimali söz konusu olabilir: arazi sorunları ortaya çıkabilir, hükümetler farklı olabilir, sosyal ağları zayıflamış olabilir ya da yerel kültür değişmiş de olabilir (Fransen ve Kuschminder, 2012:5). Türkiye’deki Suriyeliler için bu değişiklikler aksi yönde de okunabilir. Yani Türkiye’deki yaşam tarzına ve koşullarına alışmış olanlarda geri dönüş sonrası birtakım güçlüklerin yaşanma ihtimali de söz konusu olabilir.

büyük çoğunluğuna varışlarından kısa bir süre sonra mülteci statüsü verilmişti ancak Hollanda vatandaşlığı alma beklentisi mevcuttu. Britanya'daki tahmini 7.000 Boşnak'ın çoğu, geçici korumalarının ülke içinde kalıcı olarak ikamet etme hakkını da içerecek şekilde genişletilmesini umuyorlardı (Al-Ali vd., 2001:617). Bu ve benzer beklentiler de geri dönüş oranlarını etkilemektedir. Türkiye'deki Suriyeli sığınmacılar açısından ise bu tür beklentilerin gerçekleşme ihtimali düşüktür. Bu nedenle bu yasal durumlar onların geri dönme eğilimlerini artırma ihtimali olan hususlar arasında okunabilir.

Mültecilerin yurtlarından ayrılmalarına benzer biçimde, yurda geri dönüşleri de çeşitli siyasal ve toplumsal-ekonomik koşullar altında gerçekleşmektedir. Geri dönen kişi sayısı, dönüşün hızı, dönüşün gönüllü olarak gerçekleşme derecesi, dönüşün örgütlenme biçimi ve mültecilerin kendi ülkelerine vardıklarında karşılaştıkları koşullar da geri dönüş üzerinde etkili olan faktörlerdir (BMMYK, 1997:147). Bu koşullar ne denli olumsuz olursa mülteci döngüsünün yaşanma olasılığı da o denli güçlü olmaktadır. Dolayısıyla Suriyelilerin gönüllü geri dönüşlerinin kalıcılığı ve sürdürülebilirliği geri dönüş sonrası yaşanacak deneyimlerle paralellik gösterecektir.

Sonuç

Bölgesel ve yerel çatışmalar, savaşlar, ülke içi istikrarsızlık, insan hakkı ihlalleri ve yoksulluk mülteci tarihini şekillendiren ana faktörler olmuştur. Bu katolik durumların son bulması ise mülteciler için "güvenlik" kaygısını azaltan ve onların gönüllü geri dönüşleri mümkün kılan süreçlerin başlangıcını oluşturmuştur. Ancak sürecin başarıyla tamamlanmasını olanaklı kılamamıştır. Suriye'de çatışmaların tamamen son bulması gönüllü geri dönüşlerin elverişli koşulları için öncelikli aşamadır. Türkiye'de Suriyeli sığınmacılara yönelik geri dönüş beklentilerinin artması ve Türkiye'nin değişen sosyolojik ve politik koşulları da bu sürecin hızlanmasını tetikleyecek olan temel unsurlardır. Uluslararası desteğin de mevcut tabloya eklenmesi ile birlikte Suriyeli sığınmacıların gönüllü geri dönüşleri için gerekli zemin de ortaya çıkmış olacaktır.

Gönüllü geri dönüşün uluslararası deneyimleri incelendiğinde bu tür geri dönüşlerin kolay ve sorunsuz işlemediği görülmektedir. Suriyelilerin gönüllü geri dönüşleri tek başına yeterli olmamaktadır. Geri dönüş sonrası karşılaşılan zorlukların da ortadan kalkmış olması gerekmektedir. Geri dönüş konusunda yapılan çalışmalar göstermiştir ki; geri dönüş sonrası karşılaşılan sorunların en başında güvenlik, barınma, sağlık ve eğitim gibi temel hizmetlere erişim ve geçim imkanlarının kısıtlılığı gelmektedir. Suriyelilerin geri dönüşlerinde onlara sunulacak olanaklar ile geri dönüş oranları

ve gidenlerin kalıcılığı paralellik gösterecektir. Geri dönüşler de eşgüdümlü eylem tarzı, sığınılan ülke, kaynak ülke ve uluslararası kuruluşların ortak hareket etme biçimleri, bu sürecin öngörülen düzeye getirilmesinde aktif bir rol oynamaktadır ve geri dönüş süreçleri tek yönlü çabalarla ilerlemesi mümkün olan bir alan özelliği taşımamaktadır.

Gönüllü geri dönüşlerin her zaman mümkün ancak başarıyla sonuçlanmasının belirsiz olduğu, geri dönenlerin yeniden göç edebilecekleri, göç sonrası yeni sorunlarla karşılaşılabilmesi, kaynak ülke dışındaki bütün sığınmacıların geri dönmediği geri dönüş incelemelerinden çıkan ortak deneyimlerden bazılarıdır. Dolayısıyla geri dönüş göçleri bir boyutuyla göçün aktörlerini yeni deneyimlerle karşı karşıya bırakmaktadır. Anavatana dönüş süreci göçün bütün tarafları için en arzu edilen çözüm olarak sunulsa da bu dönüş süreci özellikle uzun süreli mülteciliği deneyimlemiş olanlarda sosyal uyumdan sosyal bölünmelere; beklentilerden yenilenen göç kararlarına kadar pek çok olguyu tekrarlanan yüzleri ile ortaya çıkarmaktadır. Gönüllü geri dönüş pratikleri incelendiğinde gönüllü geri dönüş konusundaki söylemsel uzlaşım, geri dönüşün çoklu deneyimleri karşısında oldukça tartışmalı görünmektedir. Gönüllü geri dönüşler sığınmacı ve mülteciler için en öncelikli ve kalıcı çözüm yolu olsa da geri dönüş sonrası mevcut yapısal sorunlarla karşı karşıya gelme ve ortaya çıkan yeni sorunsal alanlar geri dönüşlerin sürdürülebilirliğini kesintiye uğratmıştır.

Kaynakça

- 3RP (Regional Refugee & Resilience Plan Syria) (2022). *Regional Strategic Overview*, Erişim Tarihi: 10 Ocak 2023, https://www.3rpsyriacrisis.org/wp-content/uploads/2022/05/RSO_8thMay2022.pdf.
- Abbasi-Shavazi M., Glazebrook D., Jamshidiha G., Mahmoudian H. ve Sadeghi R. (2008). *Second- Generation Afghans in Iran: Integration, Identity and Return*. *Afghanistan Research and Evaluation Unit*, Kabul.
- Asylum Information Database (AIDA) (2020). Ülke Raporu: Türkiye, Erişim Tarihi: 20 Aralık 2022, https://asylumineurope.org/wp-content/uploads/2022/01/AIDA-TR_2020update_Turkish.pdf.
- Al-Ali, N., Black, R. ve Koser, K. (2001). Refugees and transnationalism: the experience of Bosnians and Eritreans in Europe, *Journal of Ethnic and Migration Studies*, 27(4), 615-634.
- Amnesty International (2017). *Not Time To Go Home Unusustainable Returns Of To Refugess Somalia*, Erişim Tarihi:10 Aralık 2022, <https://www.amnesty.org/en/documents/afr52/7609/2017/en/>.
- Bakewell, O. (1999). Returning refugees or migrating villagers? Voluntary repatriation programmes in Africa reconsidered, *New Issues in Refugee Research* (No. 15). Working Paper.
- Bertossi, C. (2007). *French and British models of integration. Public philosophies, policies and state institutions*. Oxford: Centre on Migration, Policy and Society.

- Black, R., ve K. Koser (1999). *The End of the Refugee Cycle? Refugee Repatriation and Reconstruction*, Oxford: Berghahn.
- Bilgili, O. ve Siegel, M. (2017). To Return Permanently or to Return Temporarily? Explaining Migrants' Intentions. *Migration and Development*, 6: 14-32.
- Black, R. ve Gent, S. (2006). Sustainable return in post-conflict contexts. *International Migration*, 44(3), 15-38.
- BMMYK (1997). *Dünya Mültecilerinin Durumu, Bir İnsanlık Sorunu*, Oxford University Press, (çev. Y. Boyacılar, V.Çıdam, Ç.Orhaner, N.Yetkin, E.Gündoğdu, S.Çoşar), BMMYK Türkiye Temsilciliği: Ankara.
- Buz, S. ve Korç, S. (2021). Mültecilere yönelik kalıcı çözümlerden biri olarak gönüllü geri dönüş. *Sosyal Politika Çalışmaları Dergisi*, 21(50), 195-230.
- Carling, J. ve Erdal, M. B. (2014). Connections between return migration and transnationalism. *International Migration*, 52(6), 1-12.
- Castles, S. ve Miller, M. (2008). *Göçler çağı: Modern dünyada uluslararası göç hareketleri*, (çev. Bülent Uğur Bal ve İbrahim Akbulut), İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi.
- Cassarino, J.P. (2004). Theorising Return Migration: The Conceptual Approach to Return Migrants Revisited. *International Journal on Multicultural Societies*, 6 (2), s.253-279.
- Chimni, B. S. (2004). From resettlement to involuntary repatriation: towards a critical history of durable solutions to refugee problems. *Refugee survey quarterly*, 23(3), 55-73.
- Christensen J.B. (2016). *Guests or trash. Iran's precarious policies towards the Afghan refugees in the wake of sanctions and regional wars*. DIIS Report 2016:11.
- Crisp J. ve Long K. (2016). Safe and voluntary refugee repatriation: From principle to practice. *Journal on Migration and Human Security*, 4(3): 141-147.
- Dadush, U. (2017). *The Economic Effects of Refugee Return and Policy Implications*. OCP Policy Center.
- Erdoğan, M. M. (2020). *Suriyeliler Barometresi 2019: Suriyelilerle Uyum İçinde Yaşamın Çerçevesi*. Ankara: Orion Kitabevi.
- Haddad, E. (2008). *The Refugee in International Society: Between Sovereigns*, Cambridge University Press.
- Fagen, P.W. (2003). *The long-term challenges of reconstruction and reintegration: Case studies of Haiti and Bosnia-Herzegovina*, Newman, Edward/Van Selm, Joanne (eds.) (Refugees and forced displacement. International security, human vulnerability, and the state, United Nations University Press, ss.221-249).
- Faist, T. (2003). *Uluslararası Göç ve Ulaşımı Toplumsal Alanlar*, (çev. Azat Zana Gündoğan ve Can Nacar), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Fransen, S. ve Kuschminder, K. (2012). Back to the land: the long-term challenges of refugee return and reintegration in Burundi, *New Issues in Refugee Research*, no:242.
- Gatrell, P. (2020). *Refugees in Modern World History*, Cox, Emma, David Farrier, Lyndsey Stonebridge and Agnes Woolley (eds.), (Refugee Imaginaries: Research Across the Humanities, Edinburgh University Press, ss.18-35).
- Geyik Yıldırım, S. (2022). *Suriye ve Afganistan Kaynaklı Kitleli Göçler / Türkiye ve İran Üzerine Karşılaştırmalı Bir Analiz*, Nobel Akademik Yayıncılık: Ankara.
- Geyik Yıldırım, S. ve Dinler, M. (2021). Suriyeli Kent Mültecilerinin Sosyal Entegrasyonu Üzerine Nitel Bir Çalışma. *KAÜİİBFD*, 12(23), 452-478.

- Geyik Yıldırım, S. (2020). *Suriyeli Kent Mültecilerinin Sosyal, Kültürel ve Ekonomik Entegrasyonu (Küçükçekmece ilçesi örneği)*. (Yayımlanmamış Doktora Tezi). Sakarya Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Göç İdaresi Başkanlığı (GİB) (2023). *Geçici Koruma*, Erişim Tarihi: 15 Şubat 2023, <https://www.goc.gov.tr/gecici-koruma5638>.
- Harild, N., Christensen, A. ve Zetter, R. (2015) Sustainable refugee return: Triggers, constraints, and lessons on addressing the development challenges of forced displacement, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022, <https://openknowledge.worldbank.org/handle/10986/22751>.
- ICMPD (2020). *Türkiye’de Geri Dönüş Danışmanlığı Kapasitesinin Geliştirilmesinin Desteklenmesi Projesi*, Erişim Tarihi: 20 Kasım 2022, https://www.icmpd.org/file/download/53506/file/TR_ReConnect_Factsheet.pdf.
- International Organization for Migration (IOM) (2021). *World Migration Report 2022*, Erişim Tarihi: 25 Şubat 2022, <https://publications.iom.int/books/world-migration-report-2022>.
- İçduygu, A. ve Ayaşlı, E. (2019). *Geri Dönüş Siyaseti: Suriyeli Mültecilerin Dönüş Göçü İhtimali ve Gelecek Senaryoları*, MiReKoc Çalışma Notları, Erişim Tarihi: 10 Ekim 2022, https://mirekoc.ku.edu.tr/wpcontent/uploads/2019/05/Mirekoc_Rapor_GeriDonusSiyaseti.pdf.
- Karademir, D. ve Doğan, M. (2019). Suriyeli mültecilerin mekânsal analizi:Şanlıurfa örneği. *Coğrafya Dergisi*, 39, 111-124.
- Karakoç, J. ve Ersoy, D. (2019). *Suriyeli Mültecilerin Geri Dönüş Olanakları ve Sınırlarına Dair Bir Değerlendirme*, N. Kenar ve Philipp O. Amour (eds.), (Reflections on International Relations & Politics & History & Law, London: Ijopoc, ss. 63-73).
- Kaya, C. (2019). Kalıcı Çözüm Türü Olarak Gönüllü Geri Dönüş ve Geçici Koruma Kapsamında Yer Alanlar Bakımından Türk Hukukundaki Düzenlenme Şekli. *Anadolu Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi*, 5(2), 511-535.
- Kaya, M. (2022). İnanç temelli Suriyeli mülteci topluluklarda geri dönüş eğilimleri. *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Türkiye’nin Göç Siyaseti Özel Sayısı, 21.
- Kenar, N. ve Abdullaoglu, Z. (2021). Ürdün’ün Suriyeli Mülteci Politikası. *Sakarya İktisat Dergisi*, 10 (3) 296-320.
- Koser, K. ve K. Kuschminder (2015). *Comparative Research on the Assisted Voluntary Return and Reintegration of Migrants*. Geneva: IOM
- Loescher, G., Milner J., Newman E. ve Troeller G. (2008). *Protracted Refugee Situations: Political, human rights and security implications*, New York: United Nations University Press.
- Maley, W. (2022). *Mülteci Nedir? (Çev.:Kasım Akbaş) GAV Perspektif Yayınları:Ankara*
- Marchand, K., Siegel, M., Kuschminder, K., Majidi, N., Vanore, M. ve Buil, C. (2014). *Afghanistan migration profile*. International Organization for Migration, Kabul.
- Massey, D. S. ve Zenteno, R. M. (1999). The dynamics of mass migration. *Proceedings of the National Academy of Sciences*, 96(9), 5328-5335.
- Mencütek, Zeynep S. (2021). Governing Practices and Strategic Narratives for the Syrian Refugee Returns. *Journal of Refugee Studies* 34 (3): 2804–2826.
- Milli Savunma Bakanlığı (2023). *Millî Savunma Bakanı Hulusi Akar, Hatay’da Habertürk’ün Sorularını Cevapladı*, Erişim Tarihi: 22 Şubat 2023, <https://www.msb.gov.tr/SlaytHaber/2222023-67888>.
- NTV (2023). *Göç İdaresi açıkladı: 2022’de kaç kişi sınır dışı edildi?*, Erişim Tarihi: 2 Ocak 2023, <https://www.ntv.com.tr/turkiye/goc-idaresi-acikladi-2022de-kac-kisi-sinir-disi-edildi,DD6Z6D VRFUClRh1Q1D0Fw>.

- Özer, Y. (2015). *Türkiye ve Fransa Örnekleriyle Uluslararası Göç ve Yabancı Düşmanlığı*. İstanbul: Derin Yayınları.
- Ruiz, I. ve Vargas-Silva, C. (2022). Refugee return and social cohesion. *Oxford Review of Economic Policy*, 38(3), 678-698.
- Schmeidl, S. (2003). *The early warning of forced migration: State or human security?* Newman, Edward/Van Selm, Joanne (eds.), (Refugees and forced displacement. International security, human vulnerability, and the state, United Nations University Press, ss.130-158).
- Şahin, Ş. ve Sönmez, M. E. (2022). Suriyeli Sığınmacıların Geri Dönüş Eğilimleri, *Gaziantep Üniversitesi Ayıntâb Araştırmaları Dergisi*, 5(2), 107-122.
- Şirin-Öner N. A. (2013). Barış inşa sürecinin önemli unsuru: Bosna-Hersek'te yerlerinden edilmişlerin geri dönüşü. *Balkan Araştırma Enstitüsü Dergisi*, 2(1), 1-22.
- Turton, D. ve P. Marsden (2002). *Taking Refugees for a Ride? The Politics of Refugee Return to Afghanistan*. AREU Issues Paper Series, Afghanistan Research and Evaluation Unit, Kabul.
- Uğurkan, E. (2021). Bosna Sırp Cumhuriyeti'ne Dönen ve Dönemeyen Boşnak Mültecilerin Yaşadığı Sorunların Örnek Olaylarla Analizi. *Pearson Journal of Social Science & Humanities*, 6(16), 393-412.
- UNDP (2022). *2022 İnsani Gelişme Raporu*, Erişim Tarihi: 25 Aralık 2022, <https://www.undp.org/tr/turkiye/publications/2022-insani-gelisime-raporu>.
- UNHCR (2012). *The State of the World's Refugees: In Search of Solidarity*, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2022, <https://www.unhcr.org/4fc5ceca9.pdf>.
- UNHCR (2011). *Resettlement Handbook, Division of International Protection*, Erişim Tarihi: 15 Eylül 2022, <https://www.unhcr.org/46f7c0ee2.pdf>.
- UNHCR (2006). *The State of the World's Refugees*, Erişim Tarihi: 20 Eylül 2022, <https://www.unhcr.org/publications/sowr/4a4dc1a89/state-worlds-refugees-2006-human-displacement-new-millennium.html>.
- UNHCR (2003). *Global Report*, Erişim Tarihi: 15 Eylül 2022, <https://www.unhcr.org/40c6d73c0.html>.
- UNHCR (2000). *The State of the World's Refugees*, Erişim Tarihi: 10 Eylül 2022, <https://www.unhcr.org/3ebf9bb87.pdf>.
- UNHCR (1996). *Voluntary Repatriation: International Protection*, Erişim Tarihi: 15 Eylül 2022, <https://www.unhcr.org/uk/3bfe68d32.pdf>.
- UNHCR (1995). *The State of the World's Refugees*, Erişim Tarihi: 20 Eylül 2022, <https://www.unhcr.org/3eedd83d2.pdf>.
- Warner, D. (1994). Voluntary repatriation and the meaning of return to home: A critique of liberal mathematics. *Journal of refugee studies*, 7(2-3), 160-174.
- Wickramasekara, P., Sehgal, J., Mehran, F., Noroozi, L. ve Eisazadeh, S. (2006). *Afghan households in Iran: Profile and impact*. International Migration Programme International Labour Office.
- Yıldırım Yücel, Z. (2019). *Ulus Devlet, Mültecilik ve Menşe Ülkeye Geri Dönüş: Türkiye'de Yaşayan Suriyeli Mülteciler*, Doktora Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.